

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1905-1923)

Cemal Avcı*

Özet

Bu araştırma, günümüzde Türkiye'nin uluslararası sorunlarından biri olan sözde "Ermeni Soykırımı" iddialarının temellendiği dönemdeki olayları, tarihi süreç içerisinde, belgelere dayanarak aydınlatmaya çalışmaktadır.

Ermeni sorununun neden başladığı, nasıl geliştiği, Ermeni terör örgütlerinin hangi usullerle çalıştıkları ve yaptıkları faaliyetler hakkında örnek olaylar belgelerle okuyucuya sunulmuştur. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nden Kars Antlaşması'na kadar geçen dönemdeki Türkiye-Ermenistan ilişkilerine de çalışmada yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan, Terör, Soykırım.

GİRİŞ

Ermeni sorunu, bugün Ermenilerle Türkler arasında bir sorun olmaktan çıkmış, uluslar arası bir konu durumuna gelmiş, ya da getirilmiştir. Bu konu üzerine yapılacak bilimsel çalışmaların artmasıyla ortaya çıkacak gerçeklerin, konuyu tarihin acı ama ibret alınması gereken bu kısmını bazı çıkar çevrelerinin istismar ederek kendi lehlerine kullanmalarına engel olacağı inancıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Genel Kurmay Başkanlığı ATASE arşivinde bulunan belgeler ışığında, Türk-Ermeni ilişkilerinde XX. Yüzyılın ilk çeyreğini temel alarak değerlendirmeye çalıştık.

1918 ÖNCESİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebasına yaklaşımını, 20 Şubat 1321 (5 Mart 1905)¹ ve 14 Temmuz 1321 (27 Temmuz 1905)² tarihli "Huzur-ı Âli-i Hazret-i Sadâretpenahi'ye" hitaben yazılan iki belgede anlatıldığı gibi, Trabzon'da yaşayan Ermenilerden, gözleri görmeyen ve yardımı muhtaç Kirkoryos Papas Tiryakiyan'a maaş bağlanmasından anlayabiliriz. Bu belgeler, devletin Müslim, Gayrimüslim ayrımı yapmadan bütün tebasına şefkatle yaklaştığını göstermektedir.

* Yrd. Doç. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ BOA, DH. MKT 993/57-2

² BOA, DH. MKT 993/57-1

Hâlbuki bu dönemde, Taşnaksütyun Fırkası, devlete bağlı olan kendi soydaşlarına karşı eziyetlerini yoğunlaştırmıştı. Bu terör örgütü, dini ve dini mekanları etkili propaganda aracı olarak gördüğünden, amaçlarına hizmet etmeyip devlete bağlı kalan kendi din adamlarına dahi acımasızca eziyet etmişlerdir. Bu konuya bir örnek verecek olursak, Trabzon Vilâyeti Polis Müdüriyeti'nden Emniyet-i Umûmiyye Müdüreyet-i Aliyyesi'ne yazılan 23 Şubat 1325 (8 Mart 1910) tarihli yazıda "...Trabzon Ermeni Marhasası Emmanuel Balyan Efendi'nin Taşnaksiyon Fırkası'nın umur-ı memure ve ruhaniyesine vuku bulan müdahalat-ı mütemadiyesi üzerine memuriyetinden istifa ve sıfat-ı ruhaniyesinden de tecerrüd ederek vuku bulan müracaatı üzerine Maçka Nâhiyesi Müdiriyyeti'ne tayin olunduğu berây-ı malumât arz olunur..." denilmektedir.³

Bu belgede de görüldüğü gibi, Ermeni örgütlerinin faaliyetleri, devlete bağlı din adamlarına mesleklerini bıraktıracak derecede yoğunlaşmıştır.

Faaliyetlerini giderek artıran Ermeni örgütleri, Birinci Dünya Savaşı'nı bağımsız devlet kurmak için bir fırsat olarak gördüler. Bu savaşta, Ermenileri destekleyen devletlerin İtilâf grubu içinde toplanmaları ve kendi aralarındaki sorunlarını halledip Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için birlikte hareket etmeye başlamaları, Ermenileri daha da cesaretlendirdi. Nihai amaçları olan Osmanlı Devleti'nin topraklarının bir bölümü üzerinde devlet kurmak düşüncesini gerçekleştirebilmek amacıyla, Türkleri bölgeden kaçırmak amacıyla katliamlara giriştiler. Ruslarla işbirliği yapıp, cephe gerisinde giriştikleri faaliyetlerle, Osmanlı ordusunun ikmal yollarını kestiler. Rus işgallerinin kolaylaşmasını sağladılar. Ermenilerin bu faaliyetleri 1915'te alınan zorunlu göç kararıyla bir müddet engellendiyse de, Mondros Mütarekesi'nin ardından tekrar daha yoğun olarak ortaya çıktı.

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ

Bolşevik İhtilalinden sonra Rusların Kafkaslardan çekilmeleri ve Osmanlı Devleti'nin de savaştan yenik ayrılması sonucu İngilizlerin desteğini alan Ermeni güçleri, Doğu Anadolu'da yeniden katliamlara başladılar.

Daha mütareke imzalanmadan, Kars'tan Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Riyasetine yazılan 23.10.1934 (1918) tarihli raporda,⁴ Ermenistan sınırları içinde kalan Hosrof isimli Türk köyünü kuşatan Ermenilerin, köydeki İslam ahaliyi öldürüp köyü yağma ettikleri belirtilmektedir.

Refahiye'den 22.1.1334 (1918) tarihinde Kafkas Kolordu Kumandanlığından, Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderilen yazıda ise Ermenilerin yaptıkları vahşetler anlatılmakta, bunun yanında "kazanmak emelinde oldukları istiklâliyyete müzaheret temin etmek maksadıyla Ermeniler bu aralık Dersim Kürtlerine her hususta mümaşat etmekte ve Kürtler tarafından gördükleri tecavüzleri de üzerlerine mal

³ BOA, DH. EUM. THR 95/37

⁴ ATASE A:1/2, Dolap:113, G:3, K:527, Dosya:2056, F:35; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.129.

etmeyerek Türklere isnat eylemektedirler”⁵ denilmektedir. Böylece yörede yaşayan halkı bölerek, bir kısmını yanına çekmek, mümkün olursa onların da yardımını almak Ermeni politikasında yeni bir açılım olmuştur. Daha sonra imzalanacak olan Mondros Mütarekesinden de anlaşılacağı gibi, İtilaf Devletleri'nin amacı, bu bölgede kendi uyduları olarak görev yapacak devletçikler oluşturmak idi. Bunun için de bölgede kullanabileceklerini düşündükleri bütün grupları devlete karşı ayaklanmaya teşvik etmeleri, buralarda mümkün olabildiğince çok etnik ve dini bölünmelere yol açacak faaliyetlerde bulunmaları doğaldı. Bu nedenden dolayı ki, Ermeniler İtilaf devletlerince potansiyel işbirlikçi olarak gördükleri grupların yaptıkları olayları Türklere mal ederek o gruplarla asıl amaçları doğrultusunda işbirliği yapmaya çalışıyorlardı.

Ancak bu amaçlarına ulaşamamışlardır. Yine Refahiye'den gönderilen 31.1.1334 (1918) tarihli raporda Ermenilerin işledikleri cinayetlerden bahsedilmekte ve “*Mamahatun'da iki bin kadar Ermeni içtima etmiş ve Erzurum ile Erzincan arasını kesmiş bulunan Kürtlerle şiddetli muharebe ediyor.*”⁶ denilmektedir. Burada da görüldüğü gibi, Kürt vatandaşlar da kendi üzerlerine hazırlanan oyuna gelmemişler, büyük bir çoğunlukla, birlik ve beraberlik içinde vatani savunmuşlardır.

Ancak Ermeniler yalnız değillerdi. Kendilerine yardımcı olacak, bir başka ayrılıkçı grubu bulmuşlardı. İstanbul Polis Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Mart 1335 (1919) tarihli yazıdan anlaşıldığına göre; Paris'te Barış Konferansı'nda bulunan Yunanistan Başvekili Venizelos ile Ermeni Temsilcisi Nubar Paşa, Rumların İstanbul'u ve Ermenilerin Trabzon'u almaları konusunda aralarında anlaşmışlardı. Bu karar doğrultusunda Rum ve Ermeni patrikhanelerine tezkire yazılması üzerine; bu patrikhanelerce her gün toplanılarak bu konuda konferanslar verilmekteydi.⁷

2. 2. 1334 (1918) tarihli Alucra'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderilen raporda Ermeni ve Rumlar arasındaki işbirliğinin, vahşet konusunda da gerçekleştiğini göstermektedir: “*28.1.34 (1918) de Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep iki bin kişilik bir çete Polathane kasabasını işgal etmiş ve o civarda çadırlar kurmuş ve Polathane Müslümanlarını vahşiyane bir surette katliam etmiştir. Müslüman kadınlarının başlarını kesmişler; yüzlerini parçalamışlar ve erkeklerle kadınların parçalanmış cesetlerini ve azayı muhtelifelerini gayet galiz ve şenî bir surette teşhir etmişlerdir... 28/29.1.34 gecesi Polathane'nin onaltı kilometre cenub-u şarkisindeki Orus karyesi, Ermeni ve Rum çetelerinden mürekkep bir kuvvet tarafından basılmış ve bütün İslâmlar katliam edilmiştir.*”⁸

Rus işgali sırasında katliamlarını artıran Ermeniler, tam bir soykırıma giriştiler. Bu davranışları kendilerine yandaş olan Rumlar ve Ruslar tarafından bile tasvip edilemez bir duruma geldi. Cinayetlerinde yardımcı olan ancak cinayet işlerken yaptıkları işkencelere dayanamayan bu ortaklarını da korkutarak eylemlerine devam

⁵ ATASE A:4-3671, Dolap:162, G:5, K:2905, Dosya:433, F:6-21,22; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, 263-264.

⁶ ATASE A:4-3671, Dolap:162, G:5, K:2905, Dosya:433, F:4-39,40; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.277-278.

⁷ BOA, DH. KMS 49-1/104

⁸ ATASE, A:4-3671, Dolap:162, G:5, K:2905, Dosya:433, F:4-39,40; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.283-284.

ettiler. Bu konu hakkında arşivlerimizde birçok belge vardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

31 Ağustos 1916 tarihli Trabzon Polis Müdüriyeti'nden Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderilen bir raporda Rusların ve bunlara tabi olan Ermenilerin yaptıkları anlatılmaktadır.

Rapora göre: Önce tüm ahali toplanıyor, sonra erkekler ayrılarak başka bir yere götürülüyor. Kalan kadın ve çocuklara işkenceler yapılıyor. Kadınları hatta 8 yaşındaki çocuklara dahi tecavüz edip sonra öldürüyorlardı. Rapordaki bilgiler şöyle devam ediyor: "...henüz tevellüd etmiş (doğmuş) bir kız çocuğunu havaya fırlatarak altından tuttukları süngüye tesâdüf ettirmek sûretiyle itlâf ve Kulak Hasan'ın zevcesi Emine ve Mevlude ve sekiz yaşlarındaki kerîmesi Şükriye'nin urzına tecavüz ettiklerini ve bütün bu efal-i şenaatkâranelerinin men-i temâdisi maksad-ı insaniyekârîsiyle müdahale cesaretini gösteren bir Rum kadını dahi süngü ve tüfeng darbeleri altında öldürdüklerini..."⁹ görüldüğü gibi, Ermeni çeteleri, karşılarna çıkan kim olursa olsun yok ediyorlardı. Yapılan işkencelere dayanamayıp insani duygularla yapılan zulumlara müdahale eden Rum kadını da öldürmüşlerdi.

Erzurumdaki Rus işgal kuvvetlerinde görev yapan Yarbay Toverdohleyof anılarında Ermenilerin cinayetlerine engel olmaya çalışan Ruslara karşı da aynı şekilde davrandıklarını şu çarpıcı ifadelerle anlatmaktadır. "*Menzildeki arabaları ve topçu cephanesini nakletmek için silahsız ve muti ahali meyânında Kürtlerden kira ile arabacılar tutulmuştu. Kafile Erzurum'a yaklaştıkça yollarda Rus zabitanlarının evlerinde buldukları zamanlardan bilistifade Ermeniler bu arabacı Kürtleri öldürmeye başladılar. Dışarıdaki feryadı işidip imdat için çıkan çıkan Rus zabitleri Kürtleri vikaye için müdahale edince aynı akibete kendileri de düçar olacakları tehdidiyle ve silahla mukabele görmüşlerdir. Bu kıtal, hayvani vahşetle icra olunuyordu*"¹⁰

Toverdohleyof anılarında Ermenilerin büyük çoğunluğunun bu katliamları desteklediklerini belirtiyor. Bu konuda Yüzbaşı Gıryaznof'un görüp kendisine atardıklarını şöyle anlatıyor:¹¹ "*Köylere giden yollarda azası tahrip edilmiş birçok cenazelere rastgelmiş. Her geçen Ermeni bu cenazelere tükürür ve küfür edermiş. 12-15 sajen (25-30 m²) murabbaındaki bir cami avlusunda iki arşın yüksekliğinde cenaze yığılmıştı. Bunlar meyânında her yaşta kadın, erkek ve çocuk ve ihtiyarlar vardı. ... Ermeni kıtaatı nezdinde telefonculuk eden ve mektep görmüş Ermeni kızlardan ikisini kaymakam Gıryaznof cami avlusuna davet etmiş ve Ermeni marifetlerini görüp iftihar etmelerini makam-ı serzenişte söylemiş. Ermeni kızların cenazelerini gördükleri vakit müteessir olacaklarına bilakis meserretle gülmeye başlamaları Kaymakam'ın nefretle karışık hayretini mucip olmuş ve bunları tektir etmeye başlamış. ... harpetmiş nice fecai görmüş bir zabitin bile tüylerini ürperten bu vahşet levhası karşısında terbiye ve mektep görmüş genç kızların meserretle gülmeleri*

⁹ BOA, HR.SYS 2872/4-115-116

¹⁰ ATASE, A:1/2, Dolap:10, G:4, K:401, Dosya:1578, F:1-12, 1-18; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.441-447.

¹¹ ATASE, A:1/2, Dolap:10, G:4, K:401, Dosya:1578, F:1-12, 1-18; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s. 441-447.

hayvani vahşetlerine en ayan bir delildir deyince sıkılmak lüzumunu derhatır eden Ermeni kızları, sınırlarının gevşemesinden gülmekte olduklarını söylemişler”.

Rusların işgal ettikleri bölgelerde katliamlarını onları da korkutarak yapan Ermeni gruplar, Bolşevik ihtilalinden sonra, Rusların çekilmeye başlamasıyla daha serbest kalmış ve büyük bir soykırım harekâtına girişmişlerdir. Bu konuda 1 Mayıs 1334(1918) tarihinde Erzincan'dan gönderilen raporda şöyle yazılmaktadır:¹²

Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler birer harebedir. Kısım-ı azami Rusların tahliye anında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu tahribatda Rumların da iştiraki vardır. Köylüler Ruslardan ziyade gayr-i müslim vatandaşlarının mezaliminden bizardır. Trabzon İslam mahallesi hak ile yeksan edilmiştir. Mezarlıklar Ruslar tarafından tiyatro yapılmıştır. Camilerin duvarları en şeni resimler döşenerek, gübrelerle duruyor. Trabzon Erzincan yolu üzerinde meyva ağaçları kesilmiş, evleri yıkılmış, aç kadınlar yollarda palaspareler içinde dileniyorlar. Hıristiyan köyleri muhafaza edilmiştir. Erzincan bir fecayi sahnesidir. Kuyular İslam ölüləriyle doludur. Viran evlerin bahçelerinde, arsalarda elan etleri üzerinde insan naaşları eller ve ayaklar bulunuyor. En müzeyyen Ermeni evlerinin kapu yolları kâmil kanla mülemmadır. Rusların şehri tahliyesi esnasında İslamardan birçoğu Ermeniler tarafından hapsedilmiş taşlık önlerinde kütükler üzerinde katlohunmuştur, tekmil şehir harabedir.”

Yine Erzincan'dan gönderilen 2 Nisan 1918 tarihli rapor, Ermenilerin gerçekleştirdikleri soykırımı gözler önüne sermektedir. Bu raporun bir başka ilginç yanı ise, müttefikimiz Almanlar da dahil olmak üzere Türklere karşı yapılan haksızlıklara kimsenin önem vermemesidir. Bu raporda Rus işgalinden sonra Erzincan'a gelen başta Alman olmak üzere yabancı muhabirlerin, Türklerin çektikleri sıkıntıları kaydetmekten çok Ermeni kilisesi ve çarşı pazar gezdikleri görülmektedir. Belgede yer alan bilgilere göre: “Erzincan'da iki aydan beri elan Müslüman cenazelerinin defni ile uğraşılıyor. Şimdiye kadar kuyulardan çıkarılan veya hendek kenarlarında katledilenlerin toplam sayısı altı yüz altı kişidir. Bunlar Rusların Erzincan'ı işgal etmeleri üzerine Anadolu'ya çekilemeyen fukara ahalidir. Birçoklarının elleri telefon tellerile bağlanarak katledilmiştir. Kuyudan çıkarılanlar kamilen çürümüştür. Bazılarının göğüslerinde süngü yaraları boğazlarında tel yerleri görülüyor. Şimdiye kadar kuyularda bulunabilen naaşlar cami meydanına getirilmiş ahali tarafından tanınanları ailelerine teslim edilmiştir. Elyevm Erzincan'da üç dört binden fazla nüfus yoktur. Hemen kısım-ı azami de yalın ayak, aç, sefil ve perişan bir haldedir. Erzincan'da kaldığımız dört gün zarfında muhabirler ancak yarım saat mezalim sahnelerini gezdiler. O esnada da Ermeni Kilisesiyle mezarlığını ziyaret ettiler. Cesetleri ve saireyi görmeye ehemmiyet vermiyorlar çıkan cesetlerin başlarını, harab yerlerin kamilen fotoğraflarını aldırđım. Erzurum sabık Alman Konsolosu Anders'in refakatimizde bu-

¹² ATASE, A:1/2, Dolap:109, G:4, K:359, Dosya:1023, F:3-36; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.407

lunması muhabirleri şayan-ı tetkik mahallere götürmekliğime mani olmaktadır. Muhabirlerin en çok alakadar oldukları yerler çarşılardır."¹³

24 Temmuz 1335 (1919) tarihli rapor ise özellikle önemlidir. Trabzon Valiliğinden Dahiliye Vekaleti'ne gönderilen bu raporda asker elbisesi giyerek kendisine Türk askeri süsü veren Ermeni ve Rumlardan oluşturulan tahminen 30 kişilik bir çetenin varlığından bahsedilmektedir. Giresun, Kulakkaya'ya iki saat mesafedeki Melet Yaylası'nda ahaliye saldıran bu "çeteye Sisorta Yaylası'nda tesâdüf edilerek vâki olan müsademe neticesinde hüviyetleri meçhul ve gayr-i müslim dokuz kişinin meyyiten der-dest edilmiş olduğu ve o civardaki ormana iltica eden rüfeka-yı sa'iresinin ta'kibatına devâm edilmekte bulunduğu" belgede yer almaktadır.¹⁴

Bu raporun önemi, terörist örgütlerin, halka yaptıkları eziyetleri devlete yükleme stratejisinin burada da uygulandığını göstermesidir. Bu arada, İtilaf Devletleri, böyle terörist grupların faaliyetlerini Türklere mal edip, ülkeyi işgallerinde bahane olarak kullanıyorlardı.

TÜRKİYE - ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Yukarıda verilen belgelerde de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda huzur içinde yaşayan Ermeniler, devletin zayıflaması ile emperyalist ülkelerin kışkırtmalarına maruz kalmışlar, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların ve Batılı müttefiklerinin teşvik ve yardımlarıyla silahlı kuvvetler oluşturmuşlar, çevrelerinde yaşayan Müslüman halka zulüm etmişler, cephelerde savaşan Türk ordusunu cephe gerisinde zor durumda bırakmışlardır.

Ermenilerin yaptıklarına karşılık gerekli tedbirler alınarak uygulanmıştır. Ancak Avrupa ve Dünya kamuoyunda bu önlemler sanki bir söykırım gibi gösterilmiş, Ermenilerin yaptıkları gözardı edilerek Ermeniye acıma duygusu yerleştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrası yapılan toplantılarda, Doğu Anadolu'da büyük bir Ermeni Devleti kurulması kabul edilmiş, Mondros Mütarekesi'ne bunu sağlayacak maddeler konmuştu. Bu amaçla yapılan çalışmalar Doğu Anadolu'nun Müslüman Türk halkının ayaklanarak düşmana karşı mücadeleye başlamasına neden olmuştu.¹⁵

Şarki Anadolu Mudafaai Hukuk Cemiyeti'nin kurulup Erzurum'da bir kongre düzenlemesi Ermeni tehlikesi karşısında yöre halkının tepkisini en güzel şekilde anlatmaktadır.

1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrasında Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri (elviye-i selase) harp tazminatı olarak Ruslara terkedilmişti. Rusların bütün gayretlerine rağmen Türklük şuurunu yok edemediği bu bölge, Bolşeviklerle imzalanan

¹³ ATASE, A:1/2, Dolap:109, G:4, K:359, Dosya:1023, F:3-37, 3-38; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s. 411-412

¹⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ 43/61

¹⁵ Bu konuda bkz. Sadi Koçuş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni ilişkileri*, Ankara 1967; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler" *Tarihi Gelişmeler için Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara 1992 s. 75-115.

Brest-Litovsk Anlaşması (3 Mart 1918) gereğince Osmanlı Devleti'ne katıldı. Ancak bu durumun yarattığı sevinç uzun sürmedi ve Mondros Mütarekesi'nin imzasından sonra bu bölge de tahliye edilmek zorunda kaldı. Bu şekilde elviye-i selase tekrar Ermeni ve Gürcü kontrolüne girdi. Hemen akabinde de Müslüman halka eziyetler başladı.

Uzun yıllar Ruslara hizmet eden, Bolşevik ihtilalinden sonra ise İngiltere'nin güdümüne giren Taşnak Partisi ve bu partinin idare ettiği Ermeni çeteleri, hem Türk sınırına hem de Ermeni işgalinde kalan Müslüman Türk ahaliye karşı baskınlar tertip etmeye ve büyük katliamlar yapmaya devam ettiler. Bunun yanında 1920 yılının başında Fransız işgali altındaki Kilikya'da da bir ölme savaşı başlatmışlardı¹⁶.

Ermeni saldırıları ve yaptıkları katliamlar Mustafa Kemal tarafından Dünya Devletleri nezdinde protesto edilmiştir. 22.3.1920 tarihli protestoda, Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları zulümler anlatılmış, yaptıkları saldırılar ve saldırı hazırlıkları belirtilerek bunlara engel olunması istenmiştir.¹⁷

Türkiye'nin bu protestosuna ilgi gösteren tek devlet olan Amerika Birleşik Devletleri, General Harbord başkanlığındaki bir heyeti Anadolu'ya göndermiş, bu generalin yaptığı araştırmalar sonunda Türklerin haklı olduğu ortaya çıkmış ve bu yönde bir rapor hazırlanarak Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'ne sunulmuştur.¹⁸

1920 yılında Ermeni sorunu, aynı düşmana karşı savaşmakta olan Türkiye ile Sovyet Rusya arasında en önemli sorunlardan biri olmuştur. Sovyet Rusya nasıl olsa ele geçirecekleri Ermenistan'ı en geniş topraklarıyla muhafaza etmek istiyor, Türkiye ise Ermenistan'a Misak-ı Milli sınırları dahilinde olan bir karış toprak vermeye yanaşmıyordu. Bu durum birinci Moskova görüşmelerinin başarısızlığa uğramasında baş neden olarak kendini göstermiştir.

Şiddetlenen Ermeni saldırılarının dayanılmaz bir hal alması karşısında ısrarla kuvvet kullanılmasını isteyen Doğu'daki kuvvetlerin komutanı Kazım Karabekir Ankara tarafından 20 Eylül'e kadar engellenmiştir.

Yusuf Hikmet Bayur, Ordumuzun Haziran başlarında Ermenistan'a saldırmasının Mustafa Kemal tarafından engellenmesini şu askeri sebebe bağlıyor: "*Haziran başında Ermenistan'a saldırılsaydı, şu olacaktı: Yunan saldırısını nerede ve ne vakit, aynı zamanda bir sürü iç ayaklanmaları da nasıl ve yine ne vakit durduracağımız belli değilken, karşılaştığımız binbir yıkım içinde, son dayanağımız olacak*

¹⁶ Bkz. Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara 1970; Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1978; *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990; Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara 1970; Cezmi, *Yurtsever, Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul 1983.

¹⁷ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 281-282.

¹⁸ Bkz. *Birinci Kafkas Kolordusunun 1918 Yılındaki Hareketleri ve Gördükleri (General Harbord Başkanlığındaki Amerika Heyetine verilen Rapor suretidir)*, Erzurum 1335 (1919), 15. Kolordu Matbaası; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul, 1981.

olan *Şark Ordusu'nu Ermenistan içlerine göndermiş olacaktık.*"¹⁹ Ayrıca bu sıralarda Kafkaslarda bulunan İngiliz işgal birliklerinin varlığı da Ermenistan harekâtının ertelenmesinde önemli rol oynamıştır. İngiliz işgal birliklerinin Kafkaslardan ayrılmasından sonra Ermenistan üzerine harekât için daha rahat karar verilebilmiştir.

Müdahalenin ertelenmesinde bir takım siyasi nedenler de mevcuttur. Bunlardan en önemlisi Sovyetlerle yapılan Moskova görüşmelerinin akıbetinin kötü yönde etkilenmesi endişesiydi.

Ancak durum göstermişti ki, böyle devam ettikçe ne Ermeni saldırıları kesilecek ne de Sovyetlerle Türkiye arasında bir anlaşmaya varılabilecekti.

Büyük Millet Meclisi 7 Temmuz'da gönderdiği bir nota ile Ermenilerin Oltu ilinden çekilmelerini istemiş, onlar ise Oltu'nun bir Ermeni ili olduğunu belirterek çekilmemişler, bununla da kalmayıp mezalimlerine devam etmişlerdi. Ayrıca Türkiye'nin doğu illerini işgal etmek için Avrupa'dan çeşitli Ermeni gruplarından para toplanmasına başlanmıştı.

Artık anlaşılmıştı ki, Sovyetlerle Anadolu arasındaki pürüzlerin ortadan kaldırılması ve Ermeni zulmünün durdurulması için tek çözüm kalmıştı; o da Erivan'daki Taşnak Ermeni Hükümeti'ni silah zoruyla yola getirmektir. Bu arada, Moskova'da temaslar yapmakta olan Türk heyeti Lenin'den, Türkiye'nin bu konuda serbest hareket etmesini ve Sovyetlerin olaya karışmamasını sağlayacak güvenceyi almıştı.²⁰

Haziran'da yapılması planlanmış olup, yukarıda bahsedilen sebeplerle ertelenen Ermenistan üzerine harekât için şartların uygun olduğuna kanaat getiren Ankara Hükümeti 20 Eylül'de savaş kararı aldı. Ancak savaşı başlatmakla suçlanmak istemeyen Türkiye ilk davranışın Ermenilerden gelmesini bekledi.²¹ Bu arada Gürcülerin tarafsız kalmalarının sağlanması için de girişimlerde bulunuldu. 24 Eylül'de büyük bir Ermeni saldırısı başladı. Bu saldırıya Türk ordusunun cevabı 28 Eylül'de karşı saldırı şeklinde oldu ve Sarıkamış alındı.²² 30 Ekim'de Kars Kalesi ele geçirildi. Kars Kalesi'nin düşmesi, Ermeni savunma sisteminin anahtarının düşmesi anlamına geliyordu.

Bu savaş sürerken Ermeniler iki taraflı siyasi girişimlerde bulunuyorlardı. Girişimlerden biri İtilaf Devletleri nezdinde olmuş ve onlardan Yunan ordusunun Anadolu içlerine yürüyerek üzerlerindeki baskıyı hafifletmelerini istemişlerdi. Girişimlerden bir diğeri Sovyetler nezdinde olmuş ve Moskova'dan Türk saldırısının durdurulmasını istemişlerdi. Bu girişimlerinden bekledikleri yoğunlukta destek bulamayan Ermeniler, kurulmasına çalıştıkları Ermeni-Gürcü paktı da sonuç vermeyince yalnız kalmışlardı.

Kars'ı alan Türk ordusu Gümrü üzerine yürümüş ve Erivan yakınlarına kadar ilerlemişti. Bunun üzerine Ermeniler 6 Kasım'da mütareke istemek zorunda

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, "Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Bellekten*, C: XX, Sayı: 80, Ankara 1956, s. 670.

²⁰ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 158-159.

²¹ Salahi Sanyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", *Bellekten*, C: XLI, Sayı: 164, Ankara 1977, s. 685.

²² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 1989, s. 325.

kalmışlardır. Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın şartlarını kabul etmeleri üzerine 7 Kasım'da mütareke ilan edildi.

8 Kasım'da TBMM'nin barış şartları Ermenilere iletilmiştir.²³ Bu şartları kabul eden Ermenilerle 26 Kasım-2 Aralık 1920 tarihleri arasında Gümrü'de barış görüşmeleri yapılmış ve 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.

Gümrü Antlaşması'nın içeriği özetle şöyleydi: Türkiye daraltılmış sınırlar içerisinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyor, evvelce Osmanlı sınırları haricinde olup da bu anlaşma ile Türkiye'ye kalan ve üzerinde Türkiye'nin tarihi, irki ve hukuki alakası gayri kabil-i inkâr bulunan arazinin geleceği için eğer Erivan hükümeti isterse ahali-i asliyenin tamamen avdetini mümkün kılmak için Anlaşmanın tasdikinden itibaren üç sene bekledikten sonra buralarda halkoyuna başvurulmasını kabul ediyordu²⁴. Ermenistan ise, Sevr Antlaşmasını tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırma ve İtilaf Devletlerinin temsilcilerini bu devletler Kemalîst Türkiye ile Barış Antlaşması imzalayınca dek Erivan'a sokmamayı kabul ediyordu. Ayrıca Ermeni ordusu 1500 ere indiriliyor ama jandarma gücü sınırlandırılmıyor, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kaldırılıyordu. Anlaşmaya göre, Türkiye'deki Ermenilerle, Ermenistan'daki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları; iki ülke arasında en erken vakitte diplomatik ilişkiler, telgraf ve telefon ulaşımlarının kurulması kabul ediliyordu. Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek olan İtur ve Nahçıvan illeri ileride self-determination ilkesine göre kendi kaderlerini yine kendileri karara bağlayacaklardı. Buralar Ermeni saldırısına uğrar ve yardım isterse, Türkiye askeri yardımında bulunacaktı. Antlaşmanın diğer maddeleriyle; Ermenistan'ın silah ithal etmeyeceği, her iki tarafın birbirinden savaş ödeneği istemeyeceği, Antlaşma'nın bir aya kadar onaylanacağı; Türk Ordusu'nun, Ermeni Ordusu'nun Antlaşmada saptanan sayıya indirildiği anda, Ermeni topraklarını boşaltacağı karar altına alınmıştı²⁵.

Gümrü Antlaşması, 18. maddesi uyarınca bir ay içinde onaylanması beklenirken ertesi gün Sovyetlerin desteği ile Ermenistan hükümetini ele geçiren Bolşevikler tarafından kabul edilmeyince yürürlüğe girememiştir. Ancak Türk kuvvetleri saptanan sınırın da ötesinde işgal ettikleri yerleri ve kimi ulaşım noktalarını tutmuştu. Böylece, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla elde edilip de 30 Ekim 1918'de Mondros Silah Bırakışmasıyla terk edilen toprakların Ermenistan tarafında olanları geri alınmış oluyordu.

Bu savaş, Doğu'dan gelebilecek bir saldırı ihtimalini ortadan kaldırarak, Türk Ordusu'nun gücünün büyük kısmını Batı Cephesine kaydırmasını sağlamıştır.

²³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 326.

²⁴ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. Basım, İstanbul 1969, s.1098; Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara 1986, s. 34.

²⁵ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt (1920-1945), Ankara 1983, s. 19-23.

Gümrü Antlaşması'nı kabul etmek istemeyen Bolşevik Ermenistan, 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı, Gürcistan ve Azerbaycan'la birlikte imzalayarak, Misak-ı Milli'yi kabul etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Lozan Antlaşması'nda azınlıklar sorununu halleden Türkiye için Ermeni sorunu acı hatıralarıyla tarihe mal olmuş bir konu olarak kabul edilecektir.

SONUÇ

19 ve 20. yüzyıllardaki Türk-Ermeni ilişkileri, yukarıda da belirtildiği gibi, bir ülkenin vatandaşlarından bir kısmının, dış güçlerin piyonu olarak, kendi devletine başkaldırması, düşmanla işbirliğine girmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bunu yaparlarken, amaçlarına hizmet edecek nüfus çoğunluğunu sağlayabilmek için Türkleri katletmekten, türlü eziyetler yapmaktan çekinmediler. Yukarıdaki belgelerde sadece küçük bir kısmını örnek olarak sunduğumuz bu Ermeni faaliyetlerine engel olmak için yapılan çalışmalar, dış dünyada Ermenilere soykırım yapıldığı şeklinde algılanmıştır.

Ermeni sorunu, Türkiye açısından, Gümrü, Kars ve Lozan Antlaşmaları ile sona ermiş olarak kabul edilmiştir. Atatürk'ün "Yuta Sulh! Cihanda Sulh!" ilkesi doğrultusunda eski düşmanlıklara son verilerek barış içinde yaşamak hedeflenmiştir. Bu amaçla gerek Ermenistan ile iyi ilişkiler kurulmasına gayret edilmiş, gerekse Türkiye sınırları içindeki Ermeni vatandaşlara, azınlık statüsü verilerek barış ortamında yaşamaları sağlanmıştır.

Ancak, özellikle Diaspora Ermenileri, Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgesinin önemli bir gücü olmasından rahatsız olan emperyalist güçlerin oyunlarına alet olmaya devam etmektedirler.

Önceki bölümlerde bahsi geçen Rus Yarbay Toverdohleyof, 1918'de kaleme aldığı anılarında "*Ermeniler rüzgar ektiler, fakat rüzgar ekenin fırtına biçeceğini unuttular*"²⁶ diye yazmıştır. Bu söz, bu gün için de geçerlidir. Fakat unutulmaması gereken şey, Ermeniler için de en güzel olanın, barış ortamında huzurlu bir şekilde yaşamak olduğudur.

Abstract:

This Research study investigates the historical events regarding so-called "Armenian Massacre", one of Turkey's main problems in the international arena, in its historical perspective by using documents and archives.

Among the topics covered are the reasons why Turkey has the Armenian problem and how it started; how it intensified and how Armenian terror organizations work and which methods they use. In addition to these, Turkish-Armenian relations during the term between Mondros Armistice and Kars Treaty were also dealt with.

Key Words: Ottoman Empire, Republic of Turkey, Armenia, Terror, Massacre.

²⁶ ATASE, A:1/2, Dolap:10, G:4, K:401, Dosya:1578, F:1-12, 1-18; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.441-447.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, DH. MKT 993/57-2
BOA, DH. MKT 993/57-1
BOA, DH. EUM. THR 95/37
BOA, DH. KMS 49-1/104
BOA, HR.SYS 2872/4-115-116
BOA, DH. EUM. AYŞ 43/61

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

ATASE A:1/2, Dolap:113, G:3, K:527, Dosya:2056, F:35; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.129.
ATASE A:4-3671, Dolap:162, G:5, K:2905, Dosya:433, F:6-21,22; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, 263-264.
ATASE A:4-3671, Dolap:162, G:5, K:2905, Dosya:433, F:4-39,40; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.277-278.
ATASE, A:4-3671, Dolap:162, G:5, K:2905, Dosya:433, F:4-39,40; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.283-284.
ATASE, A:1/2, Dolap:10, G:4, K:401, Dosya:1578, F:1-12, 1-18; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.441-447.
ATASE, A:1/2, Dolap:109, G:4, K:359, Dosya:1023, F:3-36; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s.407
ATASE, A:1/2, Dolap:109, G:4, K:359, Dosya:1023, F:3-37, 3-38; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı:81, Ankara 1982, s. 411-412

Tetkik Eserler

AKGÜN Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul, 1981.
ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1989.
Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989.
BAŞAR Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974.
BAYUR Yusuf Hikmet, "Kuvayı Milliyede Ataturk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Belleten*, C: XX, Sayı: 80, Ankara 1956.
ÇAYCI Abdurrahman, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler" *Tarihi Gelişmeler için Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara 1992.
ENER Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara 1970.
EROĞLU Veyseİ, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1978.
GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983
KARABEKİR Kazım, *İstiklal Harbimiz*, 2. Basım, İstanbul 1969.
KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (191S-1920)*, Ankara 1970.
KOÇAŞ Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967
SONYEL Salahi, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız", *Belleten*, C: XLI, Sayı: 164, Ankara 1977.
SONYEL Salahi, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara 1986.
SOYSAL İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt (1920-1945), Ankara 1983.

Cemal Avcı

SÜSLÜ Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990

TENGİRŞEK Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981.

Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1990.

YURTSEVER Cezmi, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul 1983.